

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
იურიდიული ფაკულტეტი

სამართლის ჟურნალი

№1, 2020

უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

ელექტრონული კომერციის სამართლებრივი განვითარების პერსპექტივები საქართველოში ევროკავშირთან ასოცირების ხელშეკრულების ფარგლებში

ტექნოლოგიური სისტემების რევოლუციური განვითარება დიდ ზეგავლენას ახდენს ვაჭრობის ტრადიციულ ფორმებზე. დღევანდელ რეალობაში მნიშვნელოვნად მატულობს ელექტრონული კომერციის წილი, რომელიც ინტერნეტზე დაფუძნებული სავაჭრო სტრუქტურით ხასიათდება და ეკონომიკური თვალსაზრისით სამენარმეო საქმიანობის გაუმჯობესების მარტივ და ეფექტიან გზას გვთავაზობს. ბიზნესის ოპერირების აღნიშნული ფორმის სიმარტივე და ეფექტიანობა გამოხატულია ნაკლებ ოპერაციულ დანახარჯებში, მსოფლიო ბაზარზე შეუზღუდავ წვდომასა და გაზრდილ პროდუქტიულობაში. ელექტრონული კომერციის უპირატესობები განსაკუთრებით თვალსაჩინო კოვიდ-19-ის პანდემიის პირობებში ხდება. საგანგებო მდგომარეობაში მთავრობები ეკონომიკური კრიზისის თავიდან აცილებას სწორედ ონლაინპლატფორმების საშუალებით ახერხებენ.

შესაბამისად, დღეს ელექტრონული კომერცია სულ უფრო და უფრო მიმზიდველია. მაშინ, როცა შექმნილი ვითარება უბიძგებს კერძო სექტორს, სტარტაპებსა და მომხმარებლებს უკუაგდონ ტრადიციული კომერციის მოდელები, საკანონმდებლო თვალსაზრისით მისი რეგულირება რიგ გამონკვევებთან არის დაკავშირებული. მათგან, პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ტექნოლოგიების სწრაფი ცვალებადობა, რეგულირების გამოცდილების ნაკლებობა და მზარდი სერვიტიზაცია, რომელშიც, გარდა ჩვეულებისამებრ მომსახურების განვითარებისა, ტრადიციული პროდუქტების გამონერის ბიზნეს ფორმებიც იგულისხმება. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ განვითარებული სახელმწიფოები ელექტრონული კომერციის სამართლებრივ ჩარჩოს შექმნაში უფრო წარმატებულები არიან, ვიდრე – განვითარებადი ქვეყნები. აწყდებიან რა სამართლებრივ ხარვეზებს ბევრი მიმართულებით, მათთვის გამონკვევების ჩამონათვალიც გაცილებით ფართოა.

წინამდებარე ნაშრომი, პირველ ყოვლისა, ონლაინ ბიზნეს მოდელების ანალიზის საფუძველზე ელექტრონული კომერციის ეკონომიკური და სამართლებრივი განვითარების ტენდენციებს წარმოაჩენს. ვინაიდან, ავტორის მტკიცებით, ელექტრონული ვაჭრობა „მესამე სამყაროს“¹ მიკრო და მაკრო ეკონომიკური განვითარების ხელშემყობი უპირობო ფაქტორია, მიზანშეწონილია მისი დაბალანსებული რეგულირება. ამიტომ, ნაშრომში განსაკუთრებული აქცენტი ელექტრონული ვაჭრობისთვის რელევანტურ შიდა და საერთაშორისო ნორმატიული ბაზის მიმოხილვას დაეთმობა. ევროკავშირსა და საქართველოს შორის გაფორმებული ასოცირების ხელშეკრულების საფუძველზე სტატია ყურადღებას გაამახვილებს იმ ვალდებულებებზე, რომლებიც საქართველოს ევროპეიზაციის პირობებში აქვს ელექტრონული კომერციის ხელშეწყობის მიზნით შესასრულებელი.

საკვანძო სიტყვები: ევროპეიზაცია, ელექტრონული კომერცია, განვითარებადი ქვეყნები, აღმოსავლეთ პარტნიორობა, ასოცირების ხელშეკრულება, GATS, GATT.

* ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის დოქტორანტი, LL.M. KU Leuven, მონკვეული ლექტორი.

¹ გამოყენებულია ევროკავშირის არანეფრი ქვეყნის აღსანიშნავად. მოქალაქეებს არ აქვს ევროკავშირის ტერიტორიაზე თავისუფალი გადაადგილების უფლება ევროკავშირის რეგულაცია 2016/399 (შენგენის კოდექსი) 2(5)-ე მუხლის მიხედვით.

1. შესავალი

ინფორმაციული და საკომუნიკაციო ტექნოლოგიებს (ICT) სწრაფმა განვითარებამ საფუძველი ჩაუყარა ეკონომიკური საქმიანობის ელექტრონულ ფორმას. ინტერნეტზე დაფუძნებული სავაჭრო სტრუქტურა წარმოადგენს ახალ ბიზნეს რეალობას, რომელიც მნიშვნელოვნად ამარტივებს ბიზნეს ურთიერთობებს. დღეს, ღილაკზე თითის ერთი დაჭერით შესაძლებელი ხდება პროდუქციისა თუ სერვისის შეთავაზება-მიწოდება მსოფლიოს ნებისმიერი კუთხიდან, დღის ნებისმიერ მონაკვეთში. ელექტრონული კომერციის ერთ მხარეს ბედნიერი მომხმარებელია, რომელიც იღებს მისთვის სასურველ პროდუქტსა თუ მომსახურებას ნაკლები დროისა და ფიზიკური აქტივობების პირობებში, ხოლო მეორე მხარეს კი, კმაყოფილი გამყიდველი/სერვისების პროვაიდერი, რომელიც, ფაქტობრივად, მცირედი ინვესტიციით (კაპიტალი, დრო) და ინფრასტრუქტურაზე ნაკლები დანახარჯით ეფექტურად ოპერირებს მსოფლიო ბაზარზე.²

აღსანიშნავია, რომ ელექტრონული კომერციის უპირატესობები გაცილებით ფართო ჩამონათვალს მოიცავს, ვიდრე ეს ზემოთ მოყვანილი ილუსტრაცია. შეუზღუდავი წვდომა მიმწოდებლებსა და მიმღებლებზე მსოფლიო მასშტაბით ნებისმიერ დროს, ბიზნესის პროდუქტიულობის ზრდა, ფინანსური, ინფრასტრუქტურული თუ სხვაგვარი შეზღუდვების არარსებობა, მყისიერი გადახდები ელექტრონული კომერციის ის დადებითი ასპექტებია, რომლებიც მიკრო და მაკრო ეკონომიკური განვითარებისა და ნაკლები დანახარჯებითა და გაზრდილი შედეგანობით კომპანიებს შორის კონკურენციის ზრდის საწინდარი ხდება.³

ელექტრონული კომერციის სოციო-ეკონომიკური მომგებიანობის გამო ლოგიკურია განვითარებადი ქვეყნების ბიზნესების სწრაფვა ელექტრონული პლატფორმებისაკენ. მიუხედავად ბიზნესები დიგიტალიზაციის დიდი სურვილისა, რომელიც ეროვნული ბაზრების მარტივ და სწრაფ ასიმილაციას განაპირობებს უცხოურ ბაზრებთან, არსებობს ძალიან ბევრი დამაბრკოლებელი ფაქტორი. პირველ ყოვლისა, ამ მხრივ აღსანიშნავია ელექტრონული მზაობის დაბალი მაჩვენებელი. ამ უკანასკნელში იგულისხმება ინტერნეტიზაციის, ელექტრონული პლატფორმების მომწესრიგებელი ნორმების იმპლემენტაციისა და ელექტრონული ვაჭრობის გამოყენების ინდექსები.⁴ სახელმწიფო შეზღუდვები, არაადეკვატური ტელეკომუნიკაციისა თუ გადახდების სისტემები და სხვა ლოკალური პრობლემები კიდევ უფრო თვალში საცემს ხდის განსხვავებას მსოფლიოს წამყვან და მათ თანამდევ განვითარებად ქვეყნებს შორის. გარდა ლოჯისტიკური პრობლემებისა, ელექტრონული ვაჭრობის რეგულაციის არასათანადო გამოცდილება ერთ-ერთი ცენტრალური ბარიერია განვითარებად ქვეყნებში ელექტრონული კომერციის განვითარებისთვის. თუმცა, ფაქტია, რომ ტრადიციული ვაჭრობის მსგავსად, ელექტრონული კომერციაც მოითხოვს სტანდარტიზაციას, წესებისა და რეგულაციების შემუშავებას და ზედამხედველობას კომპეტენტური ორგანოების მხრიდან.⁵

² *Alyoubi A. A., E-commerce in Developing Countries and How to Develop Them During the Introduction of Modern Systems, 65 ICCMIT, 2015, 479.*

³ *Marzangou A., Ghorbani M., Vandi S. R., Khodami S., Saadati S., Aminian M., E-commerce in a Digital Economy, the Challenges and Advantages, 4 International J. Soc. Sci. & Education, 2014, 6.*

⁴ *Alyoubi A. A., E-commerce in Developing Countries and How to Develop Them During the Introduction of Modern Systems, 65 ICCMIT, 2015, 479.*

⁵ იქვე, 482.

სწორედ ამ დეფიციტის შევსებას ემსახურება წინამდებარე სტატია. ის ელექტრონული კომერციის სამართლებრივი ჩარჩოების მიმოხილვას განვითარებადი ქვეყნების მაგალითზე გვთავაზობს. განსაკუთრებული ფოკუსი საქართველოზე გაკეთდება ევროპეიზაციის ქრილში. შესაბამისად, ნაშრომის ძირითადი ნაწილი ეროკავშირთან ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შესახებ შეთანხმების (DCFTA)⁶ ელექტრონული კომერციისთვის რელევანტური დებულების ანალიზს დაეთმობა, სრულყოფილებისთვის კი მოხმობილი იქნება ელექტრონული კომერციის რეგულაციების შედარებით-სამართლებრივი კვლევა უკრაინასა და მოლდოვასთან, როგორც აღმოსავლეთ პარტნიორობის ქვეყნებთან.⁷ საჭიროებისამებრ, სტატია მიმოიხილავს საქართველოს ეროვნულ კანონდებლობას და შეიმუშავებს რეკომენდაციებს შემდგომი სამართლებრივი ჰარმონიზაციისთვის. ნაშრომი მიმართულია პასუხი გაეცეს შემდეგ კითხვებს: 1. რა სამართლებრივი ვალდებულებები წარმოეშვა საქართველოს ასოცირების ხელშეკრულებით ელექტრონული კომერციის განვითარებისთვის ჰარმონიზაციის ფარგლებში? 2. რა ნაბიჯებია გადასადგმელი ელექტრონული ინდუსტრიის გაძლიერებისთვის საქართველოში?

2. ელექტრონული კომერცია: ციფრული შესაძლებლობები და მათი გავლენა განვითარებადი ქვეყნების ეკონომიკაზე

საერთაშორისო სავაჭრო აქტივობებისა და ურთიერთობების ფორმატულმა ცვლილებმა ეროვნული მთავრობებს დიდი თავსატეხი გაუჩინა, საჭირო გახადა რა ისეთი პოლიტიკის გატარება, რომელიც ახალ ეკონომიკურ გარემოში სახელმწიფო და ბიზნეს ინტერესებს დააბალანსებდა. დღეს, ელექტრონული კომერციიდან მომდინარე უპირატესობები განვითარებად და განვითარებულ სამყაროში თანაბრად არ ზიარდება არც ეკონომიკური და არც სამართლებრივი თვალსაზრისით. ჯერ კიდევ არ არის მიღწეული სწორი ბალანსი დიგიტალიზაციასა და რეგულაციებს შორის. სწორედ ამიტომ, ელექტრონული ვაჭრობა იურიდიული მკვლევრებისათვის მეტად მიმზიდველი სფეროა.⁸

2.1. ელექტრონული კომერციისა და ციფრული ეკონომიკის ზოგადი მიმოხილვა

ბიზნესურთიერთობებში ელექტრონული კომერციის წილის ზრდამ ციფრული ეკონომიკის მიმართულებით, რომელიც კომუნიკაციის, გამოთვლებისა და ინფორმაციის შერწყმის შედეგად წარმოიქმნება, ბიზნეს ოპერატორთა ცნობიერების ამაღლება გამოიწვია.⁹ ციფრულმა

⁶ ევროკავშირს და ევროპის ატომური ენერჯის გაერთიანებას და მათ წევრ სახელმწიფოებსა და საქართველოს შორის ასოცირების შესახებ შეთანხმება, 01/07/2016. იხ. The European Union External Action, 'Eastern Partnership (EaP)', [https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en-\[07.05.2020\]](https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en-[07.05.2020]).

⁷ Eastern Partnership, Communication from the Commission to the European Parliament and to the Council, Brussels, 3/12/2008, COM (2008), 823 final, 13.

⁸ Nirmal B. C., Singh R. K., Contemporary Issues in International Law, Springer, Singapore, 2018, 22.

⁹ Kennedy M. D., Key Legal Concerns in E-Commerce: The Law Comes to the New Frontier, 18 T.M. Cooley L. Rev., 2001, 18-19.

სტრუქტურამ გარდატეხა მოახდინა ინდუსტრიულ სივრცეში, შესაძლებელი გახადა რა ინფორმაციული და სერვისების ბაზრების გაერთიანებით იდეებზე გენერირებული ეკონომიკური საქმიანობის განხორციელება.¹⁰

თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ბიზნეს ოპერატორებისთვის ეს ერთი შეხედვით მარტივი ფუნქციონირების წყარო გაცილებით უფრო კომპლექსური გეგმების შემუშავებას მოითხოვს, ვიდრე უბრალოდ ინტერნეტის მიწოდება და პლატფორმებზე წვდომის გაცემა. ელექტრონული სავაჭრო ურთიერთობები ბევრ გამონკვეთთან არის დაკავშირებული როგორც სამთავრობო, ასევე სოციალურ და ეკონომიკურ საფეხურებზე. სწორედ ამიტომ, აუცილებელია, შემდგომი ანალიზისთვის განიმარტოს თუ რა იგულისხმება ელექტრონულ კომერციაში.

მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაცია (WTO) ელექტრონულ კომერციად მოიაზრებს ელექტრონული საშუალებებით საქონლის ან სერვისების წარმოებას, დისტრიბუციას, ბაზარზე განთავსებას, გაყიდვასა და მიწოდებას.¹¹ იურიდიულ ლიტერატურა ამ ცნების ვიწრო და ფართო გაგებას იცნობს. ვიწრო გაგებით, ელექტრონული კომერცია მხოლოდ ინტერნეტით საქონლისა და სერვისების ყიდვა-გაყიდვას გულისხმობს მაშინ, როცა ფართო გაგებით იგი დაკავშირებულია ICT-ს გამოყენებით ბიზნეს ინფორმაციის გაცვლასთან, ბიზნეს გარიგებების ხელშეწყობასა და ეკონომიკურ ტრანზაქციებთან.¹² აქედან გამომდინარე, ინტერნეტით განხორციელებული ნებისმიერი ოპერაცია შეიძლება ჩაითვალოს ელექტრონულ კომერციად.¹³

ელექტრონულ კომერციაში პირველადი კლასიფიკაცია სანარმოთა ფუნქციონირების ფორმატის მიხედვით ხდება. დღეს სულ უფრო მცირე რიცხვი კომპანიებისა რჩებიან ტრადიციული ფიზიკური ოპერირების (ე. წ. “brick-and-mortar”) მიმდევრები. უმრავლესობამ ელექტრონული კომერციის ინტეგრაცია მათი საქმიანობის სხვადასხვა საფეხურზე მოახდინეს (ე. წ. “brick-clicks-and-mortar”¹⁴ ან “clicks-and-mortar”¹⁵). ამ განვითარებას ელექტრონული ბიზნეს მოდელების ოთხ ნაწილად დაყოფა მოჰყვა: **B2B ელექტრონული კომერცია** (პროდუქციის და მომსახურების სხვა ბიზნესისთვის მიწოდება); **B2C ელექტრონული კომერცია** (ბიზნესი პროდუქტს პირდაპირ მომხმარებელს აწვდის, შუამავალის გარეშე); **C2C ელექტრონული კომერცია** (მომხმარებლებს საშუალებას ეძლევა პროდუქცია სხვა მომხმარებლებს მიჰყიდონ); **C2B ელექტრონული კომერცია** (ბიზნესი პროდუქციას და მომსახურებას მომხმარებლისგან ყიდულობს). დროთა განმავლობაში ამ ჩამონათვალს ახალი მოდელები ემატება, რომლებიც არა მხოლოდ კერძო სექტორისთვის არის დამახასიათებელი, არამედ საჯარო სფეროშიც აქტიურად გამოიყენება, თუმცა ამ ეტაპისთვის მათი დეტალური ანალიზი სტატიის მიზნებს სცდება.¹⁶

¹⁰ Gangopadhyay A., Managing Business with Electronic Commerce: Issues and Trends, Baltimore, Maryland, USA, 2001; Gupta J. N. D., Sharma S. K., Cyber Shopping and Privacy, Ball State University, USA, 2001, 235-249.

¹¹ WTO Work Programme on Electronic Commerce, WT/L/274, 01/03/1998.

¹² Slavko D., Electronic commerce, 4 (2) Economics, 2016, 3.

¹³ Ho S., Kauffman J. R., Liang T., Internet-based Selling Technology and E-commerce Growth: A Hybrid Growth Theory Approach with Cross-model Inference, 12 Inf Technol Manag, 2010, 409-429.

¹⁴ Pappas W. C., Comparative U.S. and EU Approaches to E-Commerce Regulation: Jurisdiction, Electronic Contracts, Electronic Signatures and Taxation, 31 Denv. J. Int'l L. & Pol'y, 2002, 327.

¹⁵ Kennedy M. D., Key Legal Concerns in E-Commerce: The Law Comes to the New Frontier, 18 T.M. Cooley L. Rev., 2001, 18-19.

¹⁶ იხ. Pappas W. C., Comparative U.S. and EU Approaches to E-Commerce Regulation: Jurisdiction, Electronic Contracts, Electronic Signatures and Taxation, 31 Denv. J. Int'l L. & Pol'y, 2002, 326-327.

სამეცნიერო ლიტერატურა ელექტრონულ კომერციას ორ მთავარ ფუნქციას მიაწერს: 1. ის არის ინფორმაციის ეფექტური გამტარი და აგრეგატორი და 2. ბევრი ფიზიკური ეკონომიკური საქმიანობის პოტენციური შემცველი. ფაქტობრივად, ელექტრონული კომერცია ზრდის ბიზნეს ღირებულებებს პროდუქციის შექმნის, განვითარებისა და რეკლამირების ხარჯზე.¹⁷ ის საერთაშორისო ვაჭრობაში გარდატეხას რამდენიმე მიმართულებით ახორციელებს, რომელთაგან, პირველ ყოვლისა, „პერსონალიზაცია“ აღსანიშნავი. ვინაიდან ელექტრონული კომერცია აერთიანებს მომხმარებლისთვის დამახასიეთებელ სხვადასხვა ინფორმაციას, გაცილებით მარტივია ინდივიდუალური შეთავაზების გაკეთება. ამ სტრატეგიით მომგებიანობის ზრდა გასაკვირი სულაც არ არის და სწორედ ამიტომ, იზრდება ბიზნესების გაფართოვების შანსები ელექტრონული პლატფორმების საშუალებით.¹⁸

ამას გარდა, აღსანიშნავია, რომ ელექტრონული კომერცია ხელს უწყობს ჯანსაღი კონკურენციის ჩამოყალიბებას, რომელიც საუკეთესო ფასების განსაზღვრის საწინდარია.¹⁹ ეფექტიანი ლოჯისტიკა მენარმეებს საშუალებას აძლევს პასუხი გასცეს ბაზრის გამოწვევებს, რადგან ელექტრონული პლატფორმებით ბევრად უფრო მარტივია უკუკავშირების, მომხმარებელთა გამოცდილების, მარკეტინგებისა და ფასების სტრატეგიის მომგებიანობის ანალიზი.²⁰

2.2. განვითარებადი ქვეყნები და ციფრული ეკონომიკა: მონეტის ორი მხარე

ონლაინპლატფორმებმა ბევრი ბიზნეს საქმიანობა მცირე დროში სიცოცხლისუნარიანი და მომგებიანი გახადა. თუმცა, ვაჭრობის ელექტრონულ ფორმაზე სწრაფ გადასვლას თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეები აქვს. ვინაიდან სტატია ფოკუსირებულია სამართლებრივ ასპექტებზე, აღნიშნული ქვეთავი მხოლოდ მოკლედ მიმოიხილავს განვითარებადი ქვეყნებისთვის ელექტრონული კომერციის არასამართლებრივ გამოწვევებს.

2.2.1. ელექტრონული ვაჭრობის უპირატესობებიდან ბარიერებამდე

ელექტრონული კომერციის უნიკალური თვისება, რომ ბიზნეს ოპერატორებმა განახორციელონ ეკონომიკური ტრანზაქციები მსოფლიოს მასშტაბით ნებისმიერ დროს, ლოგიკურია, დიდი უპირატესობაა განვითარებადი ქვეყნების ეკონომიკური დანინაურებისთვის.²¹ თუმცა, დღეს, როგორც მანსელი აღნიშნავს, მესამე სამყაროსა და ელექტრონულ კომერციას შორის ჯერ კიდევ ჩატეხილი ხიდია.²² არასათანადო ინფორმაციული ტექნოლოგიების (IT) ინფრას-

¹⁷ Nuray T., The Impact of E-commerce on International Trade and Employment, 24 Procedia Social and Behavioral Sciences, 2011, 746.

¹⁸ Khurana A., Advantages and Disadvantages of E-commerce, 2018, <<https://www.thebalancesmb.com/e-commerce-pros-and-cons-1141609>> [20.04.2020].

¹⁹ Bernardes E. S., The Socio-Economic Impacts of E-commerce: A review of Understanding the Digital Economy, In: Brynjolfsson E., Kahin B. (Ed.), Data, tools, and research, Cambridge, MA: MIT Press, 2000.

²⁰ Nuray T., The Impact of E-commerce on International Trade and Employment, 24 Procedia Social and Behavioral Sciences, 2011, 746.

²¹ WTO Secretariat highlights potential trade gains from electronic commerce, See WTO Declaration on Global Economic Commerce, WT/MIN 02/12/1998.

²² Mansel R., Digital Opportunities and The Missing Link for Developing Countries, 17 (2) Oxford Review of Economic Policy, 2001, 284.

ტრუქტურა, ელექტრონული მზაობის ნაკლებობა ის მნიშვნელოვანი ფაქტორებია, რომლებიც გავლენას ახდენს განვითარებადი ქვეყნების ციფრული ეკონომიკის მიმართულებით სვლაზე.²³

მიუხედავად ამისა, თეორეტიკოსები ამტკიცებენ, რომ სწორედ აღნიშნული ქვეყნების მიერ უნდა მოხდეს ელექტრონული კომერციის სრულად ათვისება.²⁴ ინდუსტრიალიზებულ სამყაროში წარმოების დონე ისედაც მაღალია, რის გამოც ვერ ხერხდება შემავალი და გამავალი პროდუქტიულობის ნიშნულების დაბალანსება.²⁵ სხვაგვარი სიტუაციაა ნაკლებად ინდუსტრიალიზებულ სამყაროში: წარმოების დაბალი ინდექსები მცირე მოთხოვნის გამო ეკონომიკურ პროგრესს ვერ უზრუნველყოფს. მსოფლიო ბაზრებზე ეკონომიკური წონასწორობის აღსადგენად კი რეკომენდებულია ელექტრონული კომერციის მეტი წილის განვითარებად ქვეყნებზე დაკისრება.²⁶ ეს ნიშნავს, რომ აღნიშნულ ქვეყნებს მოუწევთ „განვითარების ზედმინევენით განსაზღვრული საფეხურების“ დიდი სისწრაფით გავლა.²⁷

კიდევ ერთი ფაქტორი, რაც მსოფლიო ბაზრებზე ელექტრონული ვაჭრობის სფეროში განვითარებადი ქვეყნების არსებობას მოითხოვს, დაკავშირებულია „ფასების გათანაბრების ეფექტთან“.²⁸ აღნიშნული ეკონომიკური თეორია ამტკიცებს, რომ თავისუფალი ვაჭრობა ქვეყნებს შორის საქონლის გასაგავლს აწონასწორებს, რის გამოც ისეთი იდენტური მაჩვენებლები, როგორებიც არის პროდუქციისთვის საჭირო კაპიტალი და შრომის ანაზღაურება, თანაბრდება. გრძელვადიან პერსპექტივაში ეს ეკონომიკურ თანასწორობას წარმოშობს, რომლის მიხედვითაც შრომის ანაზღაურება განვითარებად ქვეყნებში მიაღწევს განვითარებული ქვეყნების ნიშნულს პროდუქციაზე მსოფლიო მასშტაბით მოთხოვნის ზრდადობის გამო.²⁹

აქვე, აღსანიშნავია, რომ ელექტრონულ კომერციას დადებითთან ერთად, უარყოფითი ასპექტებიც გააჩნია. პირველ ყოვლისა, ეს პერსონალური კავშირის დაკარგვაა მომხმარებელთან. ის, ფაქტობრივად, ლოკალური ბიზნესების სიცოცხლისუნარიანობას სპობს, თუკი მათაც არ შეიმუშავეს ონლაინ ფუნქციონირების სტრატეგიები. არსებობს მოსაზრება, რომ ელექტრონული კომერცია იწვევს „სოციალურ იზოლაციას“, რომელსაც საბოლოოდ რეგიონული მასშტაბით ნაკლები ბიზნეს საქმიანობების განხორციელებას იწვევს.³⁰ დიდი რისკია გადახდების ნაწილშიც. განვითარებადმა ქვეყნებმა შესაძლებელია ვერ უზრუნველყოს ის უსაფრთხოების სტანდარტები, ლოჯისტიკური მაჩვენებლები (საფოსტო, შეფუთვის, მიწოდების, ვებგვერდზე კონტენტის განთავსების, შეზღუდვების გათვალისწინება ზოგიერთი პროდუქტის გაყიდვაზე, ლიცენზირება, ავტორიზაცია, გადახდების სერვისები, ინტერნეტზე შეუზღუდავი წვდომა), რომლებიც აუცილებელია ელექტრონული კომერციის ეფექტიანი ფუნქციონირებისთვის.

²³ Molla A., Heeks R., Exploring E-Commerce Benefits for Businesses in a Developing Country, 23 (2) The Information Society, 2007, 95-108.

²⁴ Bhagavan M. R., Technological Leapfrogging by Developing Countries, Encyclopedia of Life Support Systems, იბ. Reddy P. (Ed.), Globalization of Technology, EOLSS Publishers Co Ltd., Research Policy Institute, Lund University, Sweden, 2009.

²⁵ Mansel R., Digital Opportunities and The Missing Link for Developing Countries, 17 (2) Oxford Review of Economic Policy, 2001, 284.

²⁶ Steinmueller W. E., Possibilities of Leapfrogging to Higher Value-Added Production for Developing Countries as a Result of New Information and Communication Technologies, 140 (2) International Labour Review, 2001.

²⁷ Rostow W. W. (Ed.), The Stages of Economic Growth, Cambridge University Press, 1962, 30.

²⁸ Samuelson P. A., International Trade and the Equalization of Factor Prices, LVIII Economic Journal, 1948 163-184.

²⁹ Mansel R., Digital Opportunities and The Missing Link for Developing Countries, 17 (2) Oxford Review of Economic Policy, 2001, 284.

³⁰ Gershuny J., Changing Times. Work and Leisure in Postindustrial society, 2000, Oxford University Press, 1.

ამ და სხვა ფაქტორებზე დაყრდნობით განვითარებად ქვეყნებს ჯერ კიდევ გრძელი გზა აქვთ გასავლელი ონლაინ ვაჭრობის სფეროში თავის დასამკვიდრებლად. პირველ ყოვლისა, მოსაპოვებელია მოსახლეობის ნდობა ელექტრონული პლატფორმებისადმი, გადასაჭრელია ინფრასტრუქტურული თუ ლოჯისტიკური პრობლემები. ყოველივე ეს კი აუცილებელს ხდის შეიქმნას ის სამართლებრივი ბაზა, წესები და რეგულაციები, რომლებიც ელექტრონული კომერციის გამართულ ფუნქციონირებას უზრუნველყოფს.

3. ელექტრონული კომერციის სამართლებრივი ჩარჩო მესამე სახელწიფოებში

განვითარებად ტექნოლოგიებზე დამოკიდებული ელექტრონული კომერციისთვის ნორმების მისადაგება ერთ-ერთი ყველაზე დიდი გამოწვევაა კანონმდებლისთვის.³¹ დღეს, ტრადიციული საერთაშორისო თუ ნაციონალური სავაჭრო ნორმების გვერდის ავლით, ქვეყნის ტერიტორიაზე ფიზიკური კვალის გარეშე შესაძლებელი ხდება ჩვეულებრივი ეკონომიკური საქმიანობის წარმართვა.³² შესაბამისად, აუცილებელია, აღნიშნული ნორმების ისეთი მოდიფიკაცია ან ახლის შემუშავება, რომლებიც ელექტრონულ სანარმოო ურთიერთობებს გარკვეულ დღის წესრიგს დაუქვემდებარებს.

აღნიშნული ქვეთავი, პირველ ყოვლისა, გააანალიზებს ევროკავშირისა და მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციის (WTO) მიერ შემოთავაზებულ ელექტრონული კომერციის რეგულირების მოდელს. განსაკუთრებული აქცენტი კი საქართველოს ელ-ვაჭრობის სამართლებრივი ჩარჩოს მიმოხილვას დაეთმობა, რომელიც ძირითადად ასოცირების ხელშეკრულებიდან წარმოშობილ ვალდებულებებსა და შემდგომ განვითარებაზე ფოკუსირდება.

3.1. ელექტრონული ვაჭრობის საერთაშორისო რეგულაციების მოკლე მიმოხილვა

ელექტრონული ვაჭრობის ფორმის აღმოცენება დაკავშირებულია ინტერნეტის განვითარებასთან. თუმცა, ვაჭრობის ტრადიციული ფორმიდან გადახვევის პირველი მცდელობები ჯერ კიდევ მე-20 საუკუნის ამერიკის შეერთებულ შტატებში შეინიშნება, როდესაც ამერიკის ავიახაზებმა შექმნეს სისტემა თავისუფალი, გაყიდული თუ გაუქმებული ბილეთებისა; პირველმა შიდა ბანკმა მიიღო „სახლის ბანკინგის“ სისტემა, რომელიც პერსონალური კომპიუტერის მეშვეობით ფუნქციონირებდა და „საბრე თრეველმა“ რეზერვაციების ელექტრონული ფორმა წარუდგინა ამერიკას 1985 წელს. ყოველივე ამან საფუძველი ჩაუყარა სამართლებრივ დისკუსიებს, თუ როგორ უნდა მომხდარიყო აღნიშნული ბიზნეს ურთიერთობების რეგულაცია.³³

³¹ Cirstea A., Implications of Electronic Commerce Law in Romania, Perspectives of Business Law Journal, 3 (1), 2014, 139.

³² Bieron B., Usman A., Regulating E-commerce through International Policy: Understanding the International Trade Law Issues of E-commerce, Journal of World Trade, 46 (3), 2012, 545.

³³ Capisizu L. A., EU acquis on E-commerce, Challenges of the Knowledge Society, Internetul, București: Prietenii Cartii, 2008, 379.

3.1.1. ელექტრონული კომერციის რეგულაცია ევროკავშირის სამართლის მიხედვით

ელექტრონული კომერციის რეგულაციები განსხვავდება ქვეყნების მიხედვით, თუმცა, ამ რეგულაციებს საერთო მიზნები აერთიანებს, კერძოდ, მომხმარებელთა ინტერესების დაცვა, საზოგადოებრივი ნდობის გაძლიერება და ეკონომიკური ზრდის ხელშეწყობა.³⁴ ვინაიდან ბევრი ბიზნეს ოპერატორი ცდილობს ინტერნეტის გამოყენებას ტრადიციული წესებისა და რეგულაციების თავიდან ასაცილებლად, აუცილებელი ხდება, ისეთი ჩარჩოს შემუშავება, რომელსაც ექნება გლობალური ხასიათი.

აღსანიშნავია, რომ ქვეყნების უმრავლესობა დღეს ინსპირირებულია აშშ-ს *laissez-faire* ფილოსოფიით, რომელიც გამორიცხავს სახელმწიფოს ჩარევას კერძო პირებს შორის ბიზნეს ტრანზაქციებში.³⁵ მაგაზინერის მიხედვით, ეროვნულ-სამართლებრივი ჩარჩო შემდეგ ძირითად პრინციპებს უნდა ეფუძნებოდეს: 1. კერძო სექტორი უნდა იყოს წამყვანი ძალა; 2. მთავრობებმა არ უნდა შექმნან გაუმართლებელი და არასათანადო ბარიერები ელ-კომერციისთვის; 3. ჩარევა უნდა მოხდეს მხოლოდ ლეგიტიმური მიზნის არსებობის შემთხვევაში, რომელიც აუცილებელია განსჭვრეტადი, თანმიმდევრული და გასაგები სამართლებრივი გარემოს ჩამოყალიბებისთვის; 4. ხელი უნდა შეეწყოს შიდა ელ-კომერციას ქვეყნის მსოფლიო ბაზარზე ოპერირებისთვის.³⁶ ამ ჩამონათვალს ემატება ნორმების მოქნილობა, რათა შესაძლებელი იყოს ტექნოლოგიების განვითარებასთან ერთად მათი სახეცვლილება.³⁷

ევროკავშირი ელ-კომერციის გლობალური „მარეგულირებლის“ ფუნქციას 1988 წლიდან იძენს, როდესაც ევროკომისიამ აამუშავა TEDIS (ვაჭრობის ელექტრონული მონაცემების გაცვლის სისტემა), რომელიც უზრუნველყოფდა უსაფრთხოებას ელექტრონული მონაცემების გამოყენებისას. ევროკავშირის ელ-ვაჭრობის სამართლებრივი ბაზა ორ დირექტივას ეფუძნება: *Directive 1999/93/EC*³⁸ და *Directive 2000/31/EC*.³⁹ სწორედ აღნიშნული დირექტივების მიხედვით უნდა შექმნილიყო შიდა კანონმდებლობა ევროკავშირის წევრ ქვეყნებში, რომელიც გაერთიანების სრული გეოგრაფიის მასშტაბით ნორმების ჰარმონიზაციას უზრუნველყოფდა. ადრეულ 2000-იან წლებში ევროკავშირის საკანონმდებლო ორგანოების მიზანი იყო ბაზისური რეგულაციებით წახალისებინათ შიდა ბაზრის ზრდა ისე, რომ შეენარჩუნებინათ სახელმწიფოთა სუვერენიტეტი.⁴⁰ საბოლოოდ, აღნიშნული სამუშაოები მიმართული იყო დამოუკიდებელი ევროპული ციფრული ბაზრის შექმნისაკენ, რომელიც მხოლოდ საქონლის სტანდარტიზაციის,

³⁴ Felicity G., Berova N., The Rule of Online Law: Treating Data Like the Sale of Goods: Lessons for the Internet from OECD and CSIG and Sacking Google as the Regulator, 30 Computer Law and Security Review, 2014, 473.

³⁵ Reidenberg J. R., E-Commerce and Trans-Atlantic Privacy, 38 Hous. L. Rev., 2001, 717-718.

³⁶ Magaziner I. C., Creating a Framework for Global Electronic Commerce, 1997, <<http://www.pff.org/issues-pubs/futureinsights/fi6.1globaleconomiccommerce.html>> [05.05.2020].

³⁷ იქვე.

³⁸ Council Directive 1999/93/EC of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures [1999] OJ L 013 19/01/2000.

³⁹ Council Directive 2000/31/EC of 8 June 2000 on Certain Legal Aspects of Information Society Services, [2000] OJ L 178 17/7/2000.

⁴⁰ Capisizu L. A., EU acquis on E-commerce, Challenges of the Knowledge Society, Internetul, București: Prietenii Cartii, 2008, 379.

შეფუთვის, პასუხისმგებლობის გადანაწილების წესებს მიანდობდა ნევრ სახელმწიფოებს, დანარჩენს კი ჰარმონიზაციას დაუქვემდებარებდა.⁴¹

2015 წლიდან ევროკავშირში ახალი პოლიტიკის დოკუმენტი მოქმედებს „ერთიანი ციფრული ბაზრის“ (DSM) სახელწოდებით, რომელიც ელ-კომერციის ქვაკუთხედს წარმოადგენს.⁴² ის შედგება თექვსმეტი საინიციატივო წინადადებისგან, რომელიც უზრუნველყოფს სამართლიანი კონკურენციის, მომხმარებელთა, ინტერნეტის, პერსონალურ მონაცემთა და სასაქონლო ნიშნების სამართლის დაბალანსებულ ფუნქციონირებას.⁴³ DSM სტრატეგიის მთავარი მიზანი ციფრული სერვისების განვითარებაა ისე, რომ კომპანიებს არ მიეცეს საშუალება გაეცეს სამართლებრივ პასუხისმგებლობებს ონლაინ ოპერაციებისას.⁴⁴ აღნიშნული სტრატეგია აერთიანებს 500 მილიონზე მეტ პირს, რაც მოქმედი კომპანიებისა თუ სტარტაპების სიცოცხლისუნარიანობისა და მომგებიანობის ზრდას განაპირობებს.⁴⁵ ამ პაკეტით ცვლილებები ეხება, როგორც გადახდის სერვისების დირექტივას,⁴⁶ ასევე მომხმარებელთა დაცვის წესებს, საერთაშორისო მიწოდების სერვისებს, ლოკაციების ბლოკირების სისტემასა და დღგ-ს სამართლებრივ რეგულაციებს 2021-დან.⁴⁷

ევროკავშირისგან განსხვავებული მიზნები აქვს აშშ-ს, თუმცა ის მიდგომა, რომ ელ-ვაჭრობა მინიმალისტურად იყოს რეგულირებული მსგავსია.⁴⁸ საკანონმდებლო ინიციატივები აშშ-ში დიდი კომპანიების ზენოლის შედეგად დაიწყო, რომლებსაც მსოფლიო მასშტაბით ოპერირებისათვის გარკვეული გარანტიები ესაჭიროებოდათ. სწორედ ამის მერე გახდა ელ-კომერციის მონესრიგება მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციის ერთ-ერთი პრიორიტეტი.

დღეს არ არსებობს ერთიანი სამართლებრივი ჩარჩო, რომელიც გლობალურად ელ-კომერციას მოაწესრიგებს. სწორედ ამიტომ, ევროკავშირისა და აშშ-ს მიდგომაა თავისუფალი სავაჭრო შეთანხმებების (FTA) დებულებებით დაარეგულირონ საერთაშორისო ელ-ვაჭრობა.⁴⁹ შაბლონურად, უმრავლესობა შეიცავს ტარიფებზე დათქმებს, უპირატესი ხელშეწყობის რეჟიმისა (MFN) და ეროვნული რეჟიმების (National Treatment) შესახებ დებულებებს. გარდა ამისა, შემოთავაზებულია ციფრული ეკონომიკის დაცვისთვის მნიშვნელოვანი გარანტიები (ციფრული გადასახადები, არა ჯეო-ბლოკინგს, გამჭვირვალობა რეგულაციებში და ინფორმაციის თავისუფლება).⁵⁰ ამ მიდგომის ნათელი მაგალითია საქართველოს, უკრაინასა და მოლდოვასთან

⁴¹ Pappas W. C., Comparative U.S. and EU Approaches to E-Commerce Regulation: Jurisdiction, Electronic Contracts, Electronic Signatures and Taxation, Denv. J. Int'l L. & Pol'y, 31, 2002, 331.

⁴² იქვე.

⁴³ Shaping the Digital Single Market, <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/shaping-digital-single-market#Moredocuments>> [05.05.2020].

⁴⁴ Cirstea A., Implications of Electronic Commerce Law in Romania, Perspectives of Business Law Journal 3 (1), 2014, 140

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ Council Directive 2007/64/EC of 13 November 2007 on Payment Services in the Internal Market amending Directives 97/7/EC, 2002/65/EC, 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 97/5/EC, [2007] OJ L 319, 5.12.2007.

⁴⁷ New EU Rules on E-commerce, <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/new-eu-rules-e-commerce>> [05.05.2020].

⁴⁸ Eichengreen B., Globalizing Capital: A History of the International Monetary System, 2nd ed., Princeton University Press, 1996.

⁴⁹ Bieron B., Usman A., Regulating E-commerce through International Policy: Understanding the International Trade Law Issues of E-commerce, Journal of World Trade, № 46 (3), 2012, 547-548.

⁵⁰ The Digital 2 Dozen, Office of the United States Trade Representative, <<https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/reports-and-publications/2016/digital-2-dozen>> [05.05.2020].

გაფორმებული DCFTA-ს დათქმები ელ-კომერციაზე, აშშ-კორეასა და აშშ-იორდანის FTA (პირველი, რომელიც შეიცავდა ელ-კომერციის შესახებ დათქმას).⁵¹

მიუხედავად იმისა, რომ აშშ-სა და ევროკავშირის მიდგომებს შორის არსებობს გარკვეული მსგავსება, ევროკავშირი უფრო მეტად ფოკუსირებულია შიდა ბაზრის, მომხმარებელთა უფლებებისა და სახელმწიფოთა სუვერენიტეტის გაძლიერებაზე,⁵² მაშინ, როცა აშშ ცდილობს ჰეგემონური პოზიციის დამკვიდრებას მსოფლიო ციფრულ ბაზარზე.⁵³

3.1.2. გაეროსა და მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციის წესები ელ-ვაჭრობაზე

ელექტრონული კომერციის დაქვემდებარება საერთაშორისო ერთიანი დღის წესრიგისთვის ჯერ კიდევ გადაუჭრელ ამოცანას წარმოადგენს. ამის მიზეზი, პირველ ყოვლისა, სახელმწიფოთა ნება-სურვილია, რომ ნაკლები რეგულაციები იყოს აღნიშნულ სფეროში, რათა არ შეიზღუდოს თავისუფალი ვაჭრობა.⁵⁴ პირველი კონტრიბუცია ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ 1997 წელს საერთაშორისო სავაჭრო პალატის მიერ განხორციელდა, როდესაც გამოიცა სახელმძღვანელო ციფრული ტრანზაქციებისთვის ე.წ. „ციფრული კომერციის ზოგადი გამოყენების პრინციპები“ *General Usage for International Digitally Ensured Commerce (GUIDEC)*.⁵⁵ საერთაშორისო რეგულირების შემდგომი მცდელობა 2005 წელს გაეროს ჰქონდა საერთაშორისო კონტრაქტებში ელექტრონული კომუნიკაციების გამოყენების კონცეფციის (*UECIC*) შექმნით, თუმცა, ნაკლებად ეფექტური აღმოჩნდა, ვინაიდან მხოლოდ 18 სახელმწიფო აღმოჩნდა ხელშემკვერელი.⁵⁶ აღსანიშნავია *UNCITRAL* მოდალური კანონები ელექტრონული კომერციისა და ელექტრონული ხელმოწერების შესახებ, რომელიც სტანდარტულ წესებს გვთავაზობს.^{57,58}

საერთაშორისო მასშტაბით ელექტრონული კომერციის რეგულირებას, დღეს, დოჰას მოლაპარაკებების პირობებში მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაცია ცდილობს. მიუხედავად ხანგრძლივი დისკუსიებისა და ამ საკითხის პრიორიტიზაციისა, სახელმწიფოები ჯერ კიდევ ვერ შეჯერდნენ ელექტრონული კომერციის არსებით ასპექტებზე.⁵⁹ განსაკუთრებული წინააღმდეგობა განვითარებადი ქვეყნებისგან მომდინარეობს, რომლებიც უპირატესობას უკვე არსებული შეთანხმებების პრობლემატური საკითხების მოგვარებას ანიჭებენ, მიაჩნიათ რა, რომ ელექტრონული კომერციის მომხრე კოალიციის პოზიციები სარგებელს მხოლოდ განვითარებული ქვეყნებისთვის წარმოშობს.⁶⁰

⁵¹ Chander A., Exporting DMCA Lockouts, Clev. St. L. Rev. 205, № 54, 2006, 212.

⁵² Trimble M., Geo-blocking, Technical Standards and the Law, Scholarly Works Paper, № 947, 2016, 55.

⁵³ Capisizu L. A., EU acquis on E-commerce, Challenges of the Knowledge Society, Internetul, București: Prietenii Cartii, 2008, 379.

⁵⁴ Bieron B., Usman A., Regulating E-commerce through International Policy: Understanding the International Trade Law Issues of E-commerce, 46 (3) Journal of World Trade, 2012, 546.

⁵⁵ Capisizu L. A., EU acquis on E-commerce, Challenges of the Knowledge Society, Internetul, București: Prietenii Cartii, 2008, 380.

⁵⁶ Rowley K. A., Meanwhile, on the UNCITRAL Front, Commercial Law, 2010 <<http://ucclaw.blogspot.com/2010/06/meanwhile-on-uncitral-front.html>> [05.05.2020].

⁵⁷ UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce 1996 with additional article 5 bis as adopted in 1998.

⁵⁸ UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures, 2001.

⁵⁹ Gao H., Regulation of Digital Trade in US Free Trade Agreements: From Trade Regulation to Digital Regulation, 45 (1) Legal Issues of Economic Integration, 2018, 50.

⁶⁰ Kelsey J., How a TPP-Style E-commerce Outcome in the WTO would Endanger the Development Dimension of the GATS Acquis (and Potentially the WTO), Journal of International Economic Law, № 21, 2018, 274.

აქვე, აღსანიშნავია, რომ ელ-კომერციის რეგულაციაზე საუბარი მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციის შექმნიდან მალე დაიწყო, როდესაც რიგი სახელმწიფოებისა ციფრული რეგულაციის მოახლოებას ხედავდნენ. ამიტომ 1998 წელს გამოიცა „საერთაშორისო ელექტრონული კომერციის შესახებ დეკლარაცია“, ⁶¹ რომელიც აღიარებდა ახალ რეალობას სავაჭრო ურთიერთობებში და წარმოშობდა სამუშაო ჯგუფების შექმნის აუცილებლობას ახალი წესების შესაქმნელად.

მიუხედავად ამისა, დღემდე დისკუსიის საგანია თუ რომელი შეთანხმება უნდა გავრცელდეს ელექტრონულ ტრანზაქციებზე: გენერალური შეთანხმება ტარიფებისა და ვაჭრობის შესახებ (*GATT*) თუ მომსახურებებით ვაჭრობის შესახებ (*GATS*). არსებობს მოსაზრება ახალი შეთანხმების შექმნისა, რომელიც ელექტრონულ კომერციას თავის ადგილს მიანიჭებს *WTO*-ს სტრუქტურაში.

თეორიულად, თითოეული მათგანი განხორციელებადია, თუმცა განვითარებადი ქვეყნებისთვის გასხვავებულ შედეგებს წარმოშობს. ⁶² თუკი მხოლოდ *GATT* დაარეგულირებს ელ-ვაჭრობას, მივიღებთ ისეთ მდგომარეობას, როცა ნევრ სახელმწიფოებს თავისუფალი ვაჭრობის დაშვება მოუწევთ ყველა ინტერნეტით განხორციელებული ტრანზაქციისთვის. შესაბამისად, გამორიცხული იქნება შიდა გადასახადების დაწესება ინტერნეტმპორტებზე, ასევე, აუცილებელი იქნება უპირატესი ხელშეწყობის რეჟიმისა (*MFN*) და ეროვნული რეჟიმების (*National Treatment*) აკრძალვების გავრცელება. ⁶³ რაც შეეხება, ახალი შეთანხმების შექმნას, ეს უფრო მეტად გაუმართლებელი ნაბიჯი იქნება, თუ გავითვალისწინებთ იმ პროცედურებსა და დროის ფაქტორს, რომელიც ახალი მრავალმხრივი ხელშეკრულების მიღებასა და იმპლემენტაციას სჭირდება. გარდა მისა, რელევანტური წესების მოძებნა უკვე არსებულ შეთანხმებებშიც არის შესაძლებელი.

სწორედ ამიტომ, საუკეთესო გამოსავალი ელ-კომერციის *GATS*-ზე დაქვემდებარებაა შემდეგ გარემოებათა გამო. პირველ ყოვლისა, დღეს ელექტრონული ვაჭრობის მომწესრიგებელი უმეტესი წესები სწორედ ამ შეთანხმებაშია (დანართი ტელეკომუნიკაციების შესახებ). ⁶⁴ ამას გარდა, ინტერნეტით განხორციელებული საქმიანობების უმრავლესობა უფრო ახლოს დგას სერვისებთან, ვიდრე საქონელთან „ტექნოლოგიური ნეიტრალიტეტის“ პრინციპის გათვალისწინებით. ⁶⁵ ამ დისკუსიის თავიდან ასაცილებლად, გამართლებული ნაბიჯი იქნება, ელ-კომერციის საერთო განმარტების შემუშავება, რათა უფრო მარტივად კლასიფიცირდეს ინტერნეტით განხორციელებული ტრანზაქციები საქონლად ან მომსახურებად. ⁶⁶ *GATS*-ის გამოყენება ლიბე-

⁶¹ WTO Declaration on Global Electronic Commerce, WT/MIN (98)/DEC/2, 1998.

⁶² Panagariya A., E-Commerce, WTO and Developing Countries, 2 Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series, Geneva, 2000, 3.

⁶³ იქვე, 3.

⁶⁴ WTO, Annex on Telecommunications, in General Agreement on Trade in Services, [1994], Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1B, The Legal Texts: The Results of The Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations 284, 1999, 1869 U.N.T.S. 183, 33 I.L.M. 1167, 1994.

⁶⁵ პრინციპი, რომლის მიხედვითაც მარეგულირებელი გადაწყვეტილებების მიღებისას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ბოლო მომხმარებლისთვის მიწოდებული ელექტრონული საკომუნიკაციო მომსახურების სახეს და არა ამ მომსახურების მისაწოდებლად გამოყენებულ ტექნოლოგიებს. იხ. WTO Council for Trade in Services, Work Program on Electronic Commerce: Progress Report to the General Council, adopted by the Council for Trade in Services on 19 July 1999, S/L/74, 27 July 1999, at para. 4.

⁶⁶ Gao H., Regulation of Digital Trade in US Free Trade Agreements: From Trade Regulation to Digital Regulation, 45 (1) Legal Issues of Economic Integration, 2018, 51.

რალიზაციის კუთხითაც გამართლებულია. ამ შეთანხმებით ვალდებულებები მხოლოდ იმ შემთხვევაში წარმოემტებათ ნევრ სახელმწიფოებს, თუ მათ ვალდებულებათა გრაფიკშია სავაჭრო ურთიერთობის ლიბერალიზაცია. შესაბამისად, სახელმწიფოებს აქვთ ბერკეტი თავად დაარეგულირონ მომსახურებების ლიბერალიზაციის დონე.⁶⁷ დაბოლოს, აღსანიშნავია „ზოგადი გამონაკლისების“ მუხლი, რომელიც საშუალებას აძლევს ნევრ ქვეყანას თავი აარიდოს გარკვეულ სავაჭრო ვალდებულებას.

მიუხედავად ამ უპირატესობებისა, გარკვეული პრობლემებიც შეინიშნება GATS-ის მიმართულებით.⁶⁸ საკითხავია, სად უნდა მოექცეს ელექტრონული საქმიანობები ვალდებულებების გრაფიკში, ვინაიდან სახელმძღვანელო, რომლითაც ხდება აღნიშნული გრაფიკის შედგენა მოძველებულია ელექტრონული ტრანზაქციებისთვის.⁶⁹

გარდა ბაზარზე დაშვებასთან⁷⁰ და ეროვნულ რეჟიმთან⁷¹ დაკავშირებული შეზღუდვებისა, გამოწვევები არსებობს სექტორული და მიწოდების რეჟიმების სახელმძღვანელო პრინციპების კუთხითაც. კერძოდ, საქმიანობის ელექტრონული ფორმების ინტერპრეტაციისა და ციფრულ სამყაროში მიწოდების რეჟიმების განსაზღვრის ბევრი სხვადასხვა ვარიაცია შეიძლება არსებობდეს, რაც ამ გრაფებისადმი მის დაქვემდებარებას ართულებს. ოპტიმალური გამოსავალი განრიგის შედგენის გაიდლაინის განახლება-შედეგაში, ან კიდევ ელექტრონული კომერციისთვის მინიმუმი სარეგულაციო შემუშავებაში მდგომარეობს.⁷² ამ მხრივ, „ტელეკომუნიკაციების მითითების დოკუმენტის“⁷³ შემოღება პოზიტიურად აღიქმება.⁷⁴

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე მივდივართ დასკვნამდე, რომ საერთაშორისო რეგულაციები ვერ ეხმიანება ელ-ვაჭრობის დღეს არსებულ გამოწვევებს. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ საერთო სამართლებრივი ჩარჩოს განვითარების პოტენციური საკმაოდ მაღალია. თუ მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაცია ითავებს ლიდერობას კანონშემოქმედებით საქმიანობაში, მას მოუწევს ისეთ საკითხებზე ყურადღების გამახვილება, როგორებიც არის კლასიფიკაცია, ვალდებულებებისა და გამონაკლისების თანმიმდევრული მონესრიგება. ერთიანი რეგულაციის შექმნამდე ელექტრონული კომერციის რეგულირება თავისუფალი სავაჭრო შეთანხმებების ფორმით უნდა მოხდეს.⁷⁵ თუმცა, აქაც ბალანსი თავისუფლების ხარისხს, ელექტრონული კომერციის განვითარებასა და ქვეყნების ინტერესებს შორის საკმაოდ რთული მისაღწევია.

⁶⁷ GATS, art. XVI: Market Access. იხ. WTO Guidelines for the Scheduling of Specific Commitments Under the GATS, Adopted by the Council for Trade in Services S/L/92, 2001, 41-49.

⁶⁸ *Willemys I.*, The GATS (in)consistency of Barriers to Digital Services Trade, European Society of International Law (ESIL) Conference, UK, 2018, 4.

⁶⁹ United Nations, Provisional Central Product Classification, 1991.

⁷⁰ GATS, art. XVI.1.

⁷¹ GATS, art. XVII.1.

⁷² *Gao H.*, Regulation of Digital Trade in US Free Trade Agreements: From Trade Regulation to Digital Regulation, 45 (1) Legal Issues of Economic Integration, 2018, 55.

⁷³ *Wunsch-Vincent S., Hold A.*, 'Towards Coherent Rules for Digital Trade: Building on Efforts in Multilateral Versus Preferential Trade Negotiations,' in: *Burri M., Cottier T. (Ed.) Trade Governance in the Digital Age: World Trade Forum*, Cambridge University Press, 2012, 182.

⁷⁴ WTO, Negotiating Group on Basic Telecommunications, Telecommunications Services: Reference 24/04/1996.

⁷⁵ *Weber H. R.*, International E-Trade, 41 Intl. L. 51, 2007, 845.

3.2. ევროკავშირის აღმოსავლეთ პარტნიორობა: საქართველო და ელ-კომერცია

ევროკავშირის მისწრაფება, რომ შექმნას დემოკრატიული, ეკონომიკური და უსაფრთხოების თანამეგობრობის საერთო სივრცე ევროპის მასშტაბით დიდი ხანია გასცდა მის ფორმალურ საზღვრებს.⁷⁶ ეს ტენდენცია განსაკუთრებით შესამჩნევი გახდა 2004 წლის ე. წ. „დიდი გაფართოების“ შემდეგ, რასაც მოჰყვა ევროკავშირის ურთიერთობების გაძლიერება ე. წ. აღმოსავლეთ პარტნიორობის ქვეყნებთან (სომხეთი, აზერბაიჯანი, ბელორუსია, საქართველო, მოლდოვა და უკრაინა).⁷⁷ თუმცა პოლიტიკური ფაქტორების⁷⁸ გათვალისწინებით თანამშრომლობამ განსაკუთრებული სამართლებრივი სიღრმე მხოლოდ სამ მათგანთან წარმოშვა, რის შედეგადაც 2014 წელს საქართველომ, მოლდოვამ და უკრაინამ ევროკავშირთან ასოცირების ხელშეკრულება გააფორმა.⁷⁹ აღნიშნული დოკუმენტი სამართლებრივი უფლებებისა და ვალდებულების ერთგვარ კრებულს წარმოადგენს, რომელიც მიმართულია მხარეებს შორის ეკონომიკური თანამშრომლობის განვითარებისაკენ (ევროკავშირის შიდა ბაზარზე წვდომა, საბაჟო გადასახადების გაუქმება ექსპორტზე და იმპორტზე,⁸⁰ ვაჭრობასთან დაკავშირებული ინსტიტუციონალური გაუმჯობესობები).

განვითარების ამ გზაზე მდგომი საქართველო წარმატებით ართმევს თავს ევროკავშირის მიერ დასახული პირობების შესრულებას. თუმცა წინ ჯერ კიდევ გრძელი გზაა. ამ ქვეთავის მიზანი არ არის ღრმა და ყოვლისმომცველი სავაჭრო ურთიერთობების სრული მიმოხილვა. ის კონკრეტულად ასოცირების ხელშეკრულებიდან გამომდინარე ელექტრონული ვაჭრობის სამართლებრივი განვითარების ტენდენციებს მიმოიხილავს.⁸¹

3.2.1. საქართველოში არსებული ციფრული გარემო

საქართველო-ევროკავშირის ასოცირების ხელშეკრულებამ საკმაოდ ამბიციური გეგმები დასახა, რომლის მიხედვითაც ორივე მხარემ უნდა იზრუნოს ერთმანეთისთვის სარგებლის მიღებასა და ინტეგრაციის დონის ზრდაზე, მათ შორის, ერთიანი ციფრული ბაზრის ხელშეწყობაზე აღმოსავლეთ პარტნიორობის ქვეყნებში.⁸² მიუხედავად ამ მიზნისა, ჯერ კიდევ საკითხავია არის თუ არა საქართველო მზად ციფრული „რეგულაციისთვის“.

⁷⁶ Eastern Partnership, <https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en> [05.05.2020].

⁷⁷ იქვე.

⁷⁸ *Verdun A., Chira G.*, The Eastern Partnership: The burial ground of enlargement hopes?, 9 (4) Comparative European Politics, United Kingdom, 2011, 448–466.

⁷⁹ *Gylfason Th., Artinez-Zarzoso I., Magnus Wijkman P.*, Free Trade Agreements, Institutions and The Exports of Eastern Partnership Countries, 53 JCMS, 2015, 1215.

⁸⁰ ასოცირების შესახებ შეთანხმება ერთის მხრივ, საქართველოსა და მეორეს მხრივ, ევროკავშირს და ევროპის ატომური ენერჯის გაერთიანებას და მათ წევრ სახელმწიფოებს შორის, 27/06/2014, მუხლი 28 და 29.

⁸¹ ნორმატიული აქტების შესახებ საქართველოს კანონი (22/10/2009) მე-7 მუხლისა და საქართველოს საერთაშორისო ხელშეკრულებების შესახებ კანონის (16/10/1997) მე-6 მუხლის მიხედვით ასოცირების ხელშეკრულება წარმოადგენს საქართველოს სამართლებრივი სისტემის განუყოფელ ნაწილს; საქართველოს კანონი „ნორმატიული აქტების შესახებ“, სსმ, 33, 22/10/2009; საქართველოს კანონი „საქართველოს საერთაშორისო ხელშეკრულებების შესახებ“, პარლამენტის უწყებანი, 44, 16/10/1997.

⁸² ანდლულაძე ა., ციფრული ეკონომიკა: ახალი შესაძლებლობა ევროკავშირში მეტი ინტეგრაციისთვის, ISFED, თბ., 2017, 1.

საბჭოთა წარსულის და სოციალური პრობლემების მქონე საქართველოსთვის, როდესაც ქვეყანაში სახელმწიფოებრიობისა და დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლა მიმდინარეობდა, ბაზისური ICT ინფრასტრუქტურა 2000-იანი წლების დასაწყისშიც კი არ არსებობდა. სწორედ ამიტომ, ის მიღწევები, რომლითაც დღეს ქვეყანა გამოირჩევა, ციფრული ეკონომიკის განვითარების თვალსაზრისით მეტად მისასალმებელია.⁸³ მათ შორის, აღსანიშნავია სრული ინტერნეტიზაცია, რომელიც ევროკავშირის ტექნიკური დახმარების პროგრამის ფარგლებში ხორციელდება და ერთიანი ციფრული ბაზარში საქართველოს ინტეგრაციისკენ არის მიმართული. აღნიშნული პროგრამის მიზანია, უზრუნველყოს მოსახლეობის ცნობიერების ამაღლება ციფრული პროდუქტების მიმართულებით და ასევე ინვესტირების მოძიება ელექტრონული ბიზნესების სანარმოებლად, რაც საბოლოოდ ქვეყნის სოციო-ეკონომიკური განვითარების საწინდარია.⁸⁴

ელ-კომერცისთვის წინგადადგმულ ნაბიჯად უნდა ჩაითვალოს ვაჭრობის ხელშემწყობი სისტემის (TFS) ჩამოყალიბება, რომელიც ინფორმაციის გაცვლას უზრუნველყოფს საერთაშორისო ვაჭრობის მთავარ აქტორებს შორის.⁸⁵ ამას გარდა, აღსანიშნავია ელექტრონული გადახდების რიცხვის მატება.

მსოფლიო ეკონომიკური ფორუმის მიხედვით საქართველოში ICT ინფრასტრუქტურის სწრაფი განვითარება შეინიშნება, რაც პირდაპირპროპორციულია ონლაინბიზნესების ზრდის. ციფრული ეკონომიკა საკმაოდ მრავალფეროვანია. ამ ფაქტს ცხადყოფს ონლაინბიზნესების, მათი შემოსავლების, ინტერნეტის მომხმარებლების, ვებგვერდებისა და აპლიკაციების მრავალმხრივობა. კვლევის მიხედვით, ქართული ბაზარი ღიაა ინოვაციური მიდგომებისადმი მომსახურების, მომარაგების, მიწოდების, დისტრიბუციისა და დამხმარე საქმიანობებისადმი (ყიდვა, კალკულაციისა და საბუღალტრო სისტემები).⁸⁶ ისეთი ეკონომიკური აქტივობების, როგორებიც არის რეკლამირება, გასაყიდად ინსტალაცია, პროდუქციის პოპულარიზაცია, უმრავლესობა ციფრულად ხორციელდება.

ყოველივე ეს მიუთითებს, რომ საქართველო მზად არის ელვაჭრობიდან სარგებლის მისაღებად. ინფრასტრუქტურული განვითარება, ინოვაციურობა და ელექტრონული სისტემებისადმი ნდობა ცხადყოფს, რომ ქვეყანაში დიდია ციფრული ეკოსისტემის განვითარების პოტენციალი, რაც საბოლოო ჯამში საერთაშორისო ბაზარზე ქვეყნის კონკურენტუნარიანობას გაზრდის.⁸⁷

3.2.2. საქართველო ელკომერციის რეგულირების გზაზე

ქართველ კანონმდებელზე ელვაჭრობის რეგულაციის წნეხი განსაკუთრებით გაიზარდა ასოცირების ხელშეკრულების შემდგომ, რომელიც მე-6 თავის 76-ე მუხლში ელექტრონული კომერციის განვითარების ვალდებულებას აფუძნებს.⁸⁸ მაშინ, როცა აღნიშნული მუხლი ზოგა-

⁸³ აბულაძე რ., გიგაური ი., ციფრული ეკოსისტემა საქართველოში, თბ., 2017, 5 <<https://www.export.gov/article?id=Georgia-ECommerce>> [13.04.2020].

⁸⁵ იქვე. სისტემა მოიცავს ინფორმაციას ლოჯისტიკისა და ტრანსპორტირების ინდუსტრიებისთვის.

⁸⁶ აბულაძე რ., გიგაური ი., ციფრული ეკოსისტემა საქართველოში, თბილისი, 2017, 5.

⁸⁷ საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, <http://www.geostat.ge/?action=page&p_id=2290-&lang=geo> [01.04.2020].

⁸⁸ მუხლი 76: 1. დაფუძნება, მომსახურებით ვაჭრობა და ელექტრონული კომერცია.

დი ხასიათისაა და თანმიმდევრული ლიბერალიზაციისა და თანამშრომლობის საჭიროებას ელექტრონული კომერციის სფეროში წარმოშობს, შეთანხმების მე-6 ნაწილი უფრო მაღალი სამართლებრივი დაახლოების ვალდებულებებს განსაზღვრავს.⁸⁹ ორივე მხარე აღიარებს, რომ ელ-კომერციის სამართლებრივი გამართულობა ქვეყნის ეკონომიკური პოტენციალის ზრდის საწინდარია. სწორედ ამიტომ, ამ მიმართულებით გამოცდილების ნაკლებობის პირობებში ევროკავშირთან სამართლებრივი ჰარმონიზაცია საქართველოსთვის ოპტიმალური გამოსავალია.⁹⁰

3.2.2.1. საქართველოს სამართლებრივი ვალდებულებები ელ-კომერციის სფეროში

ევროკავშირთან სამართლებრივი დაახლოება და საქართველოს ერთიან ციფრულ ბაზარში გაწევრება DCFTA-ს ერთ-ერთი მთავარი ამოცანაა. ცალმხრივი სავაჭრო ლიბერალიზაცია საქართველოში 2006 წელს იღებს სათავეს, თუმცა ამ აქტით და, შესაბამისად, თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შექმნით, ევროკავშირის საპასუხო რეაქცია გამოიხატა.⁹¹ კვლევის „ციფრული ბაზრების ჰარმონიზაცია აღმოსავლეთ პარტნიორობის ქვეყნებში“ მიხედვით მომხმარებელთა უფლებების დაცვა და ციფრული ლოჯისტიკის შექმნა წარმოადგენს ქვეყნის მთავარ სისუსტეებს.⁹² გარდა ამისა, ადგილობრივი საწარმოების პასიური ჩართულობა დიგიტალურ სექტორში უცხოურ კომპანიებთან შედარებით საქართველოს ნაკლებ საექსპორტო შესაძლებლობებს გულისხმობს ამ მიმართულებით ევროკავშირის ბაზარზე.⁹³ ეს ხსნის იმ ფაქტს, რომ DCFTA-ს მე-14 დანართი არ შეიცავს ევროკავშირის DSM სტრატეგიიდან გამომდინარე ელ-კომერციაზე მორგებულ კანონმდებლობას.⁹⁴ თუმცა ეს არ ნიშნავს, რომ ქვეყანამ ელ-ვაჭრობის რეგულაციების იმპლემენტაცია და ჰარმონიზაცია უნდა შეაჩეროს. მეტიც, პირველადი მიზანი სწორედ მიმზიდველი და ელექტრონულ ბიზნესებზე მორგებული კანონმდებლობის მიღება უნდა იყოს, რაც გაზრდის როგორც საექსპორტო, ასევე საიმპორტო შესაძლებლობებს.

ასოცირების ხელშეკრულების 127-ე და 128-ე მუხლები ციფრული ეკონომიკის განვითარების საბაზისო მუხლებს წარმოადგენენ. 127-ე მუხლის პირველი ნაწილის მიხედვით „მხარეები აღიარებენ რა, რომ ელექტრონული კომერცია მრავალ სექტორში ზრდის ვაჭრობის შესაძლებლობებს, თანხმდებიან, რომ ხელი შეუწყონ მათ შორის ელექტრონული კომერციის განვითარებას.“ ამას გარდა, ელექტრონული კომერციის განვითარება უნდა იყოს თავსებადი საერთაშორისო სტანდარტებთან ელექტრონული კომერციის მომხმარებელთა ნდობის უზრუნ-

⁸⁹ მუხლი 127: 1. მხარეები აღიარებენ რა, რომ ელექტრონული კომერცია მრავალ სექტორში ზრდის ვაჭრობის შესაძლებლობებს, თანხმდებიან, რომ ხელი შეუწყონ მათ შორის ელექტრონული კომერციის განვითარებას, განსაკუთრებით ურთიერთთანამშრომლობას იმ საკითხებში, რომელიც წარმოიშობა ელექტრონული კომერციით ამ თავის დებულებების შესაბამისად.

⁹⁰ *Andguladze A.*, Digital Economy: New Opportunity for a Greater Integration with European Union, ISFED, Tbilisi, 2017, 5.

⁹¹ *Emerson M., Kovziridze T. (eds.)*, Deepening EU-Georgian Relations What Why and how? 2nd ed., Centre for European Policy Studies, Rowman & Littlefield International, Brussels, 2016, 31.

⁹² Harmonisation of the Digital Markets in the Eastern Partnership, Study Report, 2015. იხ <<https://europa.eu/capacity4dev/hqstep/document/harmonisation-digital-markets-eastern-partnership-study-report>> [05.05.2020].

⁹³ *Emerson M., Kovziridze T. (eds.)*, Deepening EU-Georgian Relations What Why and how? Second edition, Centre for European Policy Studies, Rowman & Littlefield International, Brussels, 2016, 84.

⁹⁴ იქვე, 85.

ველყოფის მიზნით (127 (2)). მიუხედავად იმისა, რომ შეთანხმება ევროკავშირის ელ-კომერციის მიმართულებით დირექტივებისა და რეგულაციების გადმოტანის ვალდებულებას არ წარმოშობს, ევროპეიზაციის პროცესი ამგვარ განვითარებას შეუქცევადს ხდის.⁹⁵ სწორედ ამიტომ, ასოცირების მიხედვით საერთაშორისო სტანდარტებში მოაზრებული უნდა იქნეს WTO-სა და ევროკავშირის სამართლით ჩამოყალიბებული წესები.

ევროკავშირის პრინციპების გათვალისწინებით ელ-ვაჭრობის გასავითარებლად შედგენილი პირველი რეგულაცია 2017 წელს მიღებული საქართველოს კანონი „ელექტრონული დოკუმენტისა და ელექტრონული სანდო მომსახურების შესახებ“ არის.⁹⁶ ის ბაზისური რეგულაციაა ელექტრონული დოკუმენტების, ხელმოწერებისა და მომსახურების სფეროში. ქართველი კანონმდებლის მიზანი იყო შეექმნა ერთგვარი სინთეზი ევროკავშირის 1999/93/EC დირექტივისა და 910/2014 რეგულაციის და ამასთანავე, გაეთვალისწინებინა UNCITRAL ელექტრონული ხელმოწერების შესახებ (2001) მოდალურ კანონის წესები. მისასაღმებელია ის ფაქტი, რომ ახალი რეგულაცია ქვეყნისთვის დამახასიათებელი მოდიფიკაციებით არის შედგენილი, შესაბამისად, არ შეიცავს ისეთ დათქმებს, რომლებიც ევროკავშირის შიდა ბაზრისთვის არის განკუთვნილი (მაგ., სახემწიფოების მიერ აღიარებისა და პასუხისმგებლობის ნორმები).⁹⁷ მაშინ, როცა ევროკავშირი ყოვლისმომცველ რეგულაციას გეთავაზობს ელექტრონული ტრანზაქციების სფეროში, ქართველი კანონმდებელი მხოლოდ ძირითად პრინციპებზე ეხმიანება დირექტივასა და მოდალურ კანონს.⁹⁸ ყოველივე ეს კი საგრძნობლად ამცირებს დოკუმენტის მოქმედების ძალას და მიუთითებს, რომ კანონმდებლის მიზანია მოქნილი რეგულაციის შექმნა, რომლის გაუმჯობესება პრაქტიკის განვითარებით უნდა მოხდეს.

შიდა რეგულაციებზე საუბრისას აღსანიშნავია, რომ პარლამენტში „ელექტრონული კომერციის შესახებ“ კანონის პროექტი ჯერ კიდევ არ განხილულა. ეკონომიკის სამინისტროს განცხადებით პროექტი შედგენილია ელექტრონული კომერციის შესახებ UNCITRAL მოდალური კანონის მიხედვით და მიმართულია ელ-ვაჭრობის ყოვლისმომცველი განვითარებისაკენ. თუმცა, ვინაიდან მხოლოდ სამუშაო ვერსიაა წარმოდგენილი, რთულია ციფრულ ბაზარზე მის გავლენაზე ვისაუბროთ. დღეს, ფაქტობრივად, ონლაინ პლატორმები რეგულაციის ნაკლებობის ფარგლებში რისკის ქვეშ აყენებენ, როგორც საკუთარ თავს, ასევე მომხმარებლებსაც.

პირველ ყოვლისა, ამის მტკიცების საშუალებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ არ არსებობს ელ-ვაჭრობის მომწესრიგებელი სპეციალური ნორმები, ხოლო ზოგადი ხასიათის რეგულაციები მონაცემთა თუ მომხმარებელთა დაცვის სფეროში, ელექტრონული კონტრაქტების საბაზისო ფორმები თუ ინტელექტუალური საკუთრების სამართალი, ხშირ შემთხვევაში, ელექტრონული კომერციის მიმართულებით ფართო ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა. რა ხდება იმ შემ-

⁹⁵ რადელი განმარტავს ევროპეიზაციას, როგორც ფორმალური და არაფორმალური წესების, პროცედურების, პოლისების, პარადიგმების, მუშაობის სპეციფიკის გადმოტანასა და ინკორპორირებას ევროკავშირის საჯარო პოლისის მიხედვით. იხ. Featherstone K., Radaelli C., *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, 2006, 27.

⁹⁶ საქართველოს კანონი „ელექტრონული დოკუმენტისა და ელექტრონული სანდო მომსახურების შესახებ“, № 639-III, 21/04/2017.

⁹⁷ Directive Council Directive 1999/93/EC of 13 December 1999 on a Community framework for electronic signatures [1999] OJ L 013 19/01/2000.

⁹⁸ ასევე არ არის ბაზარზე წვდომა და ბაზრის პრინციპები გაჟღერებული, რომლებიც დირექტივის მე-3 და მე-4 მუხლებშია.

თხვევაში თუ დავა წარმოიშობა მომხმარებელსა და ონლაინ პლატორმას შორის? როგორ დაიცავს თავს ონლაინ ბიზნესები სახელმწიფოსთან მიმართებით? *Lex specialis* უქონლობის პირობებში, ლოგიკურია, ვივარაუდოთ, რომ ამგვარ ურთიერთობებზე სახელშეკრულებო სამართლის ძირითადი პრინციპები უნდა გავრცელდეს. თუმცა, აქვე აღსანიშნავია, რომ სულ მალე ტექნოლოგიური პროგრესი კიდევ უფრო დიდი გამოწვევის წინაშე დააყენებს კანონმდებელს.

სწორედ ამიტომ, აუცილებელია, რომ საქართველომ ელექტრონული ვაჭრობის წამახალისებელი სამართლებრივი გარემო უმოკლეს ვადაში შექმნას. კონსოლიდირებული ვერსიის გამოქვეყნებამდე კი, მხოლოდ ჰიპოთეტურად შეიძლება მსჯელობა ელ-კომერციის შესახებ კანონის მოქმედების სფეროზე, სამართლებრივ გავლენებსა და შედეგებზე. რეკომენდებულია, რომ ქვეყანამ ევროპეიზაციის მიმართულებით სვლა განაგრძოს და კანონი ზემოთ ხსენებული დირექტივების მიხედვით განავითაროს. თუმცა, აქვე აღსანიშნავია, რომ ევროპული ნორმების სიტყვა-სიტყვით გადმონერა სასურველ შედეგებამდე ვერ მიგვიყვანს. აუცილებელია, გათვალისწინებულ იქნას ქვეყნისთვის დამახასიათებელი ეროვნული გარემოებები, ბაზრის თავისებურებები და მათი მონაწილეები.⁹⁹

საქართველოს ელექტრონული კომერციის რეგულაციის ევროპულ სტანდარტებთან დაახლოება ამბიციური პროექტია. ვინაიდან უკრაინასა და მოლდოვაში ელექტრონული კომერციის რეგულაციები გაცილებით ადრე ჩამოყალიბდა, ჰარმონიზაციის იმპლემენტაციისთვის მათი გამოცდილების გაზიარებაც მნიშვნელოვანია. მოლდოვაში ელექტრონული კომერციის შესახებ კანონი 2004 წელს მიიღეს¹⁰⁰ მაშინ, როდესაც უკრაინამ ელექტრონული კონტრაქტებისა და ელექტრონული ფულადი სახსრების ლეგალიზაცია 2015 წელს განახორციელა.¹⁰¹ ორივე სახელმწიფომ ელ-ვაჭრობის ხელშემწყობი ნორმები ასოცირების ხელშეკრულებამდე გამოსცეს, თუმცა, ვინაიდან ისინი ნაკლებად არის ჰარმონიზებული ევროკავშირის სტანდარტებთან, საქართველოს მსგავსად უკრაინასა და მოლდოვასთან გაფორმებული DCFTA-ც შეიცავს მათი განვითარებისთვის საჭირო დათქმებს.¹⁰² თუმცა, განსხვავებით, უკრაინისა და მოლდოვას მიმართ დირექტივებთან უფრო მაღალი დონის დაახლოების მოთხოვნაა განსაზღვრული.¹⁰³ აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მაშინ, როცა საქართველოს ევროკავშირის სტანდარტების შესაბამისი ახალი რეგულაციების შექმნა უნევს, მოლდოვასა და უკრაინას უკვე მოქმედი ნორმების შეცვლა ესაჭიროება, რამაც შესაძლოა ბაზრის მონაწილეების უკმაყოფილება გამოიწვიოს ჩვეულებათა და ბიზნეს ოპერაციების ცვალებადობის გამო.

აქვე, აღსანიშნავია, რომ სტრუქტურული ცვლილებები მხოლოდ ევროკავშირის ელექტრონული კომერციის დირექტივების ჰარმონიზაციის პროცესით ვერ განხორციელდება. ვინაიდან ელ-ვაჭრობა მჭიდროდ არის დაკავშირებული სხვადასხვა დისციპლინასთან, ხარვეზების

⁹⁹ Samkharadze I., Europeanization of Georgia: The Key Legal Aspects of EU Membership, 5 J. Justice and Law, 2015, 41.

¹⁰⁰ Moldova e-commerce, <<https://www.export.gov/article?id=Moldova-eCommerce>> [13.04.2020].

¹⁰¹ Ukraine Enacts E-Commerce Law, Legalizes E-Contracts <<https://www.bna.com/ukraine-enacts-n57982059078/>> [05.05.2020].

¹⁰² მუხლი 139, 140 უკრაინა-ევროკავშირთან გაფორმებული ასოცირების ხელშეკრულების; მუხლი 99 (c), 202 (1), 254, 255 ევროკავშირი-მოლდოვა ასოცირების ხელშეკრულება.

¹⁰³ Legal Issues with Regard to Business Operations and Investment in Ukraine, OECD Policy Brief, 2004 <<https://www.oecd.org/countries/ukraine/34514482.pdf>> [05.05.2020]; Emerson M., Cenușa D., (eds.), Deepening EU-Moldovan Relations What Why and how? 2nd ed., Centre for European Policy Studies, Rowman & Littlefield International, Brussels, 2016.

ამოვსება ბევრი მიმართულებით იქნება საჭირო. სწორედ ამიტომ რეკომენდებულია, რომ საქართველომ დამატებითი ზომები გაატაროს საბაჟო (მაგ., პროცედურები და დაბრუნებული პროდუქციის ღირებულების გადასახადები), ინტელექტუალური უფლებების დაცვის (მაგ., საავტორო და მომიჯნავე უფლებების დაცვა, დომენის კონტენტის დაცვა), მონაცემთა დაცვის (მაგ., საერთაშორისო მონაცემთა გაცვლა-გამოცვლა, მომხმარებელთა დაცვა), ნასყიდობისა და მომხმარებელთა ინფორმირების პრინციპების (პროდუქციის შეფუთვა, ვებგვერდების შინაარსობრივი მხარის რეგულირება) ნორმების კუთხით. გარდა ამისა, ელექტრონული კომერციის პლატფორმის განვითარება დიდ გამოწვევებს საგადასახადო მიმართულებით აწყდება. სწორედ ამიტომ, ერთიანი და სტრუქტურული ცვლილებების პაკეტში აუცილებელია ციფრული ეკონომიკის დაბეგვრის ტენდენციებზე მსჯელობა, რაც თავის მხრივ ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების საწინდარი იქნება.

4. დასკვნა

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ მაშინ როცა ტექნოლოგიური პროგრესი კანონმდებლებისთვის საკმაოდ დიდ გამოწვევებს წარმოშობს, ის ქვეყნის მაკრო- და მიკროეკონომიკური განვითარებისთვის შეუცვლელ სიკეთეს წარმოადგენს. ანალიზის შედეგად გამოვლინდა, რომ ელექტრონული კომერცია ყველაზე მეტად განვითარებადი ქვეყნების ეკონომიკურ წინსვლას განაპირობებს, თუმცა, აუცილებელია, მისი გარკვეულ ჩარჩოებში მოქცევა. აქვე აღსანიშნავია, რომ ელექტრონული კომერციის განვითარება არა მხოლოდ რომელიმე კონკრეტული მესამე სამყაროს ქვეყნებისთვის არის სარგებლის მომტანი, არამედ ზოგადად, საერთაშორისო თანამეგობრობისთვის, ვინაიდან ის ზრდის პროდუქტიულობასა და ამრავალფეროვნებს ბაზრებს.

სტატიაში გამოიკვეთა, რომ ელექტრონული კომერციის განვითარებას ბევრი დამაბროკოლებელი ფაქტორი აქვს. მათ შორის აღსანიშნავია ინფრასტრუქტურული, ლოჯისტიკური, რეგულაციების კუთხით ბარიერები. ელექტრონული კომერციის სამართლებრივმა მიმოხილვამ ცხადჰყო, რომ აუცილებელია, საერთაშორისო მასშტაბით ელექტრონული ვაჭრობის ერთიანი რეგულაციის შექმნა, რომელიც ხელს შეუწყობს სხვადასხვა ქვეყნებში მის სტრუქტურულ განვითარებას. შესაბამისად, მნიშვნელოვანია მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციამ გააძლიეროს მუშაობა ამ მიმართულებით, რათა გადაიჭრეს ელექტრონული კომერციის GATS ან GATT მიკუთვნებადობის საკითხი. ავტორისეული ხედვით, ამ ეტაპზე ოპტიმალურა ვარიანტად საერთაშორისო მასშტაბით ელექტრონული კომერციის GATS-თან იყოს ასოცირება მიიჩნება.¹⁰⁴

ერთიანი სისტემის შექმნამდე პრაქტიკაში სახელმწიფოები ორმხრივი თუ მრავალმხრივი შეთანხმებებით აწესრიგებენ ელ-კომერცია. ერთი მხრივ, აღნიშნული მიდგომა გამართლებულია, თუმცა, მეორე მხრივ, მსოფლიო სამართლებრივი წესრიგის ფრაგმენტაციას იწვევს, რაც შესაძლოა გლობალიზაციის პროცესის შემაფერხებელ ფაქტორად მოგვევლინოს. დღეის მოცემულობით განვითარებული ქვეყნების მიერ ელექტრონული კომერციის ნორმების ექსპორტი თავისუფალი სავაჭრო შეთანხმებებით მიმდინარეობს. საქართველოსა და ევროკავშირს შორის

¹⁰⁴ Gao H., Regulation of Digital Trade in US Free Trade Agreements: From Trade Regulation to Digital Regulation, 45 (1) Legal Issues of Economic Integration, 2018.

გაფორმებული ასოცირების ხელშეკრულება სწორედ ამ მიმართულებით გახდა სტატიის ანალიზის საგანი. ევროპეიზაციის პროცესში აუცილებელია, რომ საქართველომ ელექტრონული კომერციის შიდა კანონმდებლობა ევროკავშირის სამართალთან შესაბამისად განავითაროს. თუმცა სიციყვა-სიციყვით დირექტივებისა თუ რეგულაციების გადმოტანა ვერ უზრუნველყოფს წარმატებულ ჰარმონიზაციას. ეს პროცესი გაცილებით სისტემურ, ბაზარზე და მონაწილეებზე მორგებულ კვლევას მოითხოვს, რომელიც თანხვედრაში იქნება ევროკავშირის სტანდარტებთან. ამავდროულად, გასათვალისწინებელია, რომ ელექტრონული კომერცია მხოლოდ რეგულაციის შექმნით ვერ განვითარდება. მისი ინტერდისციპლინური ხასიათის გამო ცვლილებები სამართლის ისეთ დარგებსაც უნდა შეეხოს, როგორც არის საგადასახადო, მომხმარებელთა უფლებების, მონაცემთა დაცვის, სახელშეკრულებო თუ ინტელექტუალური საკუთრების სამართალი.

იმ ვითარებაში, როცა მსოფლიო პანდემიას ებრძვის, ელექტრონული კომერცია განაგრძობს სახელის მოხვეჭას. სწორედ ამიტომ, მნიშვნელოვანია, რომ საქართველო მაქსიმალურად მოკლე ვადაში შეძლოს იმ გარანტიებისა და ინსტრუქციების შექმნა ბიზნესებისთვისა და მომხმარებლებისთვის, რომლებსაც ელექტრონული კომერციის შესახებ კანონები აწესრიგებენ, ვინაიდან ამ ვაჭრობის ახალ ჩვეულებაზე გადასვლა სულ უფრო და უფრო მეტ მომხმარებელს ჩართავს პანდემიის შემდგომაც.

ბიბლიოგრაფია:

1. ევროკავშირის და ევროპის ატომური ენერჯის გაერთიანებას და მათ წევრ სახელმწიფოებსა და საქართველოს შორის ასოცირების შესახებ შეთანხმება, 01/07/2016.
2. საქართველოს კონსტიტუცია, საქართველოს პარლამენტის უწყებები, 31-33, 24/08/1995.
3. საქართველოს კანონი „ელექტრონული დოკუმენტისა და ელექტრონული სანდო მომსახურების შესახებ“, № 639-III, 21/04/2017.
4. საქართველოს კანონი „ნორმატიული აქტების შესახებ“, სსმ, 33, 22/10/2009.
5. საქართველოს კანონი „საქართველოს საერთაშორისო ხელშეკრულებების შესახებ“, პარლამენტის უწყებანი, 44, 16/10/1997.
6. აბულაძე რ., გიგაური ი., ციფრული ეკოსისტემა საქართველოში, თბილისი, 2017, 5-9.
7. ანდლულაძე ა., ციფრული ეკონომიკა: ახალი შესაძლებლობა ევროკავშირში მეტი ინტეგრაციისთვის, ISFED, თბილისი, 2017, 1-5.
8. საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, <http://www.geostat.ge/?action=page&p_id=2290&lang=geo> [01.04.2020].
9. Council Directive 1999/93/EC of 13 December 1999 on a Community framework for electronic signatures [1999] OJ L 013 19/01/2000.
10. Council Directive 2000/31/EC of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, [2000] OJ L 178 17/7/2000.
11. Council Directive 2007/64/EC of 13 November 2007 on payment services in the internal market amending Directives 97/7/EC, 2002/65/EC, 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 97/5/EC, [2007] OJ L 319, 5/12/2007.
12. Council Directive 2016/1164 of 12 July 2016 on laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market, [2016] OJ L 193 19/7/2016. Eastern Partnership,

- Communication from the Commission to the European Parliament and to the Council, Brussels, 3/12/2008, COM (2008), 823 final, 13.
13. GATS: General Agreement on Trade in Services, Apr. 15, 1994, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1B, 1869 U.N.T.S. 183, 33 I.L.M. 1167, 1994.
 14. GATT 1994: General Agreement on Tariffs and Trade 1994, Apr. 15, 1994, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, 1867 U.N.T.S. 187, 33 I.L.M. 1153, 1994.
 15. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce 1996 with additional article 5 bis as adopted in 1998.
 16. UNCITRAL Model Law on electronic signatures, 2000.
 17. United Nations, Provisional Central Product Classification, 1991.
 18. WTO Agreement: Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Apr. 15, 1994, 1867 U.N.T.S. 154, 33 I.L.M. 1144, 1994.
 19. WTO Council for Trade in Services, Work Program on Electronic Commerce: Progress Report to the General Council, adopted by the Council for Trade in Services on 19 July 1999, S/L/74, 27 July 1999, at para. 4.
 20. WTO Declaration on Global Electronic Commerce, WT/MIN (98)/DEC/2, [1998].
 21. WTO Guidelines for the Scheduling of Specific Commitments Under the GATS, Adopted by the Council for Trade in Services S/L/92, 2001, 41-49.
 22. WTO Secretariat highlights potential trade gains from electronic commerce, See WTO Declaration on Global Economic Commerce, WT/MIN 02/12/1998.
 23. WTO Work Programme on Electronic Commerce, WT/ L/274, 01/03/1998.
 24. WTO, Annex on Telecommunications, in General Agreement on Trade in Services, [1994], Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1B, The Legal Texts: The Results of The Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations 284, 1999, 1869 U.N.T.S. 183, 33 I.L.M. 1167, 1994.
 25. WTO, Negotiating Group on Basic Telecommunications, Telecommunications Services: Reference 24/04/1996.
 26. *Alyoubi A. A.*, E-commerce in Developing Countries and How to Develop Them During the Introduction of Modern Systems, 65 ICCMIT, 2015, 479.
 27. *Andguladze A.*, Digital Economy: New Opportunity for a Greater Integration with European Union, ISFED, 2017, 5.
 28. *Bernardes E. S.*, The Socio-Economic Impacts of E-commerce: A review of Understanding the Digital Economy, in: *Brynjolfsson E., Kahin B. (ed.)*, Data, tools, and research, Cambridge, MA: MIT Press, 2000.
 29. *Bhagavan M. R.*, Technological Leapfrogging by Developing Countries, Encyclopedia of Life Support Systems, *Reddy P. (ed.)*, Globalization of Technology, EOLSS Publishers Co Ltd., Research Policy Institute, Lund University, Sweden, 2009.
 30. *Bieron B., Usman A.*, Regulating E-commerce through International Policy: Understanding the International Trade Law Issues of E-commerce, Journal of World Trade, 46 (3) 2012, 545-549.
 31. *Capisizu L. A.*, EU acquis on E-commerce, Challenges of the Knowledge Society, Internetul, București: Prietenii Cartii, 2008, 379-380.
 32. *Chander A.*, Exporting DMCA Lockouts, 54 Clev. St. L. Rev. 205, 2006, 212.
 33. *Cirstea A.*, Implications of Electronic Commerce Law in Romania, 3 (1), Perspectives of Business Law Journal, 2014, 139-140.
 34. *Eichengreen B.*, Globalizing Capital: A History of the International Monetary System, Second edition, Princeton University Press, 1996.
 35. *Emerson M., Cenușa D. (eds.)*, Deepening EU-Moldovan Relations What Why and how? Second edition, Centre for European Policy Studies, Rowman & Littlefield International, Brussels, 2016, 31, 84.
 36. *Featherstone K., Radaelli, C.*, The Politics of Europeanization, Oxford University Press, 2006, 27.

37. *Felicity G., Berova N.*, The Rule of Online Law: Treating Data Like the Sale of Goods: Lessons for the Internet from OECD and CSIG and Sacking Google as the Regulator, 30 *Computer Law and Security Review*, 2014, 473.
38. *Gao H.*, Regulation of Digital Trade in US Free Trade Agreements: From Trade Regulation to Digital Regulation, 45 (1) *Legal Issues of Economic Integration*, 2018, 50.
39. *Gershuny, J.*, *Changing Times. Work and Leisure in Postindustrial Society*, Oxford University Press, 2000, 1.
40. *Gupta J. N. D., Sharma S. K.*, *Cyber Shopping and Privacy*; Ball State University, USA, 2001, 235-249.
41. *Gangopadhyay A.*, *Managing Business with Electronic Commerce: Issues and Trends*, Baltimore, Maryland, USA, 2001.
42. *Gylfason Th., Artínez-Zarzoso I., Magnus Wijkman P.*, Free Trade Agreements, Institutions and The Exports of Eastern Partnership Countries, 53 *JCMS*, 2015, 1215.
43. *Ho S., Kauffman J. R., Liang T.*, Internet-based Selling Technology and E-commerce Growth: A Hybrid Growth Theory Approach with Cross-model Inference, 12 *Inf Technol Manag*, 2010, 409-429.
44. *Kelsey J.*, How a TPP-Style E-commerce Outcome in the WTO would Endanger the Development Dimension of the GATS Acquis (and Potentially the WTO), 21 *Journal of International Economic Law*, 2018, 274-277.
45. *Kennedy M. D.*, Key Legal Concerns in E-Commerce: The Law Comes to the New Frontier, 18 *T.M. Cooley L. Rev.* 2001, 18-19.
46. *Khurana A.*, Advantages and Disadvantages of E-commerce, 2018, <<https://www.thebalancesmb.com/e-commerce-pros-and-cons-1141609>> [20.04.2020].
47. *Mansel R.*, Digital Opportunities and The Missing Link for Developing Countries, 17 (2) *Oxford Review of Economic Policy*, 2001, 284.
48. *Marzangou A., Ghorbani M., Vandi S. R., Khodami S., Saadati S., Aminian M.*, E-commerce in a Digital Economy, the Challenges and Advantages, 4 *International J. Soc. Sci. & Education*, 2014, 6.
49. *Magaziner I. C.*, Creating a Framework for Global Electronic Commerce, 1997, <<http://www.pff.org/issues-pubs/futureinsights/fi6.1globaleconomiccommerce.html>> [05.05.2020].
50. *Molla A., Heeks R.*, Exploring E-Commerce Benefits for Businesses in a Developing Country, 23 (2) *The Information Society*, 2007, 95-108.
51. *Nirmal B. C., Singh R. K.*, *Contemporary Issues in International Law*, Springer Singapore, 2018, 22.
52. *Nuray T.*, The Impact of E-commerce on International Trade and Employment, 24 *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2011.
53. *Panagariya A.*, E-Commerce, WTO and Developing Countries, 2 *Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series*, Geneva, 2000, 3.
54. *Pappas W. C.*, Comparative U.S. and EU Approaches to E-Commerce Regulation: Jurisdiction, Electronic Contracts, Electronic Signatures and Taxation, 31 *Denv. J. Int'l L. & Pol'y*, 2002.
55. *Reidenberg J. R.*, E-Commerce and Trans-Atlantic Privacy, 38 *Hous. L. Rev.*, 2001, 717-718.
56. *Rostow W. W. (ed.)*, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, 1962.
57. *Rowley K. A.*, Meanwhile, on the UNCITRAL Front, *Commercial Law*, 2010, <<http://ucclaw.blogspot.com/2010/06/meanwhile-on-uncitral-front.html>> [05.05.2020].
58. *Samkharadze I.*, Europeanization of Georgia: The Key Legal Aspects of EU Membership, 5 *J. Justice and Law*, 2015, 41.
59. *Samuelson P. A.*, International Trade and the Equalization of Factor Prices, *LVIII Economic Journal*, 1948 163-184.
60. Shaping the Digital Single Market, <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/shaping-digital-single-market#Moredocuments>> [05.05.2020].

61. *Slavko D.*, Electronic commerce, 4 (2) Economics, 2016, 3.
62. *Steinmueller W. E.*, Possibilities of Leapfrogging to Higher Value-Added Production for Developing Countries as a Result of New Information and Communication Technologies, 140 (2) International Labour Review, 2001.
63. *Trimble M.*, Geo-blocking, Technical Standards and the Law, Scholarly Works Paper 947, 2016, 55.
64. *Verdun A., Chira G.*, The Eastern Partnership: The Burial Ground of Enlargement Hopes?, 9 (4) Comparative European Politics, United Kingdom, 2011, 448–466.
65. *Weber H. R.*, International E-Trade, 41 Intl. L. 51, 2007, 845.
66. *Willemyns I.*, The GATS (in)consistency of Barriers to Digital Services Trade, European Society of International Law (ESIL) Conference, UK, 2018, 4.
67. Eastern Partnership, <https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en> [05.05.2020].
68. Harmonisation of the Digital Markets in the Eastern Partnership, Study Report, 2015, <<https://europa.eu/capacity4dev/hqstep/document/harmonisation-digital-markets-eastern-partnership-study-report>> [05/05/2020].
69. Legal Issues with Regard to Business Operations and Investment in Ukraine, OECD Policy Brief, 2004 <<https://www.oecd.org/countries/ukraine/34514482.pdf>> [05.05.2020].
70. Moldova E-commerce, <<https://www.export.gov/article?id=Moldova-eCommerce>> [13.04.2020].
71. New EU Rules on E-commerce, <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/new-eu-rules-e-commerce>> [05.05.2020].
72. The Digital 2 Dozen, Office of the United States Trade Representative, <<https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/reports-and-publications/2016/digital-2-dozen>> [05.05.2020].
73. The European Union External Action, Eastern Partnership (EaP), <https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en> [07.05.2020].
74. Ukraine Enacts E-Commerce Law, Legalizes E-Contracts, <<https://www.bna.com/ukraine-enacts-n-57982059078/>> [05.05.2020].